

225 esztendeje, 1786 május 26-án, negyven(öt) évesen, tűzharcban éri a halál gróf Benyovszky Móricot Madagaszkár szigetén. De vajon hányszor hal meg egy kalandor? Vagyis, hány életet él? Erről –és egy új dokumentumról szól ennek kapcsán írásunk, ami ezzel inkább csak szakaszolja, egymás mellé rendezi az ismert életpálya legutolsó, alig ismert szakaszának az elemeit. A kérdés persze az, hogy a kalandorok koraként leírt XVIII. század második fele – Benyovszky Cagliostro, Casanova, Beaumarchais kortársa is -, teremti-e meg ezeket a hősokeket vagy a róluk szóló irodalom? "Regényes életet éltek", "az életük kész regény", mondjuk, pedig az irodalmi maszk, és esetünkben persze a "nagy mesélő" Jókai Mór mesteri keze, ami Benyovszky *Emlékiratai és Utazásainak* magyar kiadásával a történelemtudományig is elér, egyszerre alkot regényhőst figyelme tárgyából és teremti meg e hősnek nálunk is tartós kultuszát. A história mindenestre megkülönbözteti a dolgok történetét – amire emlékezünk – és ugyanazon dolgok megtörténtének hagyományát, tehát, amit utólag kezdünk vele. Az "élő" Benyovszkyt mindkét "emlékműve" ráakódott öntőformáitól meg kellene fosztanunk persze ahhoz, hogy akárcsak a "halotti maszkja" hasonlítson azokhoz a vonásokhoz, ráncokhoz, amikbe e végső lenyomat merevíti. Természetesen e helyütt csak arra tehetek kísérletet, hogy élete legkevésbé ismert utolsó mozzanatait másfajta megvilágításba helyezzem, mint az eddig volt megszokott. Benyovszky halála ugyanis, - miként egész élete – számos kérdést vet fel.

Benyovszky: a „kreatív” menedzser

Lehet-e Madagaszkár függetlenségének előfutára, proto-mártírja, talán egyszerre, sőt ugyanakkor (sic!) rabszolgakereskedő is, aki kiárúsítja (morálistáiban: elárulja vagy "csak" eladja?) egy észak-amerikai kereskedelmi társaság felé azokat, akiket, eddig úgy tudtuk, csakis védelmezett? Vagy lehet, hogy éppen innen, a most még csak születő USA-ból a világtengerek kereskedelmi szabadságának az eszményét importálja túl korán? De miféle szuverenitás hősi halottja lehet, már amennyiben az volt egyáltalán? Ha – mint az egyre inkább elfogadott – csak egy "self-made-rex" volt a távoli vörös szigeten, ahol alattvalói üdve nem célja, hanem pusztán csak eszköze az ő személyes és nem pedig malgas "népe" boldogulásának, hogyan értelmezzük ezt a furcsa "mártíriumot"? Mindezekkel a kérdésekkel nem vagyunk egyedül, hiszen, éppen rendkívüli élete miatt, haláláról is számosan érkeztek – évfordulókon innen és megemlékezéseken túl. No de lássuk a dokumentumokat.

A lisszaboni Tengerentúli Történelmi Levéltár (AHU, Moç., Documenos avulsos, caixa 48, doc. 2. 1784 Setembro, 5) szövege három teljes fólión keresztül, és egy negyedik oldalon is, pár sor erejéig, egy kereskedelmi társaság alapítólevele, amelyet Benyovszky az 'Intrepide' nevű hajó felszerelőivel hoz létre 1784. szeptember 5-én és nagyjából arról szól, hogy velük társulva, kötelezettséget vállal a Madagaszkár szigetével való kereskedés folytatására. „Zollichoffer és

¹ ELTE BTK. Jelen tanulmány egy projekt része. "A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg (a támogatás száma TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003)."

Moskovicy” helyi kereskedők biztosítanak *“soixante deux mille huitcent quatre vint livre de argent de France”* (62880 francia livre) összeget, a tervezett expedíció céljára, ami nem más, mint a térségből, de alkalmasint a Madagaszkári csatorna mindkét oldaláról *“negres de bonne constitution, sains et exemptes de toute maladie”* (jó testfelépítésű, egészséges, minden betegségtől mentes néger) leszállítása, amelyet részben a *“cape de Bonne Esperance”* (Jóreménység foka), illetve onnan *“Sto Dominique”* (azaz Dominika) szigetére kívánnak majd átszállítani. A felek részletesen kikötik a költségek elszámolásának, a haszon megosztásának a módját. A szerződés második cikkelye rögzíti, hogy valójában és ténylegesen folyamatos rabszolgaszállítványok biztosítását vállalja mindezzel a „Benyovszky gróf és Társai”. A hajó viszontbiztosításáról ugyanakkor Londonban gondoskodnak 3500 font erejéig, amelyet a hajóért le is tesznek, és aminek az ellentétele (t.i. fedezete) a Benyovszky gróf által nekik felajánlott föld, amit a helyi uralkodótól nyernek, a „Monongozo” (?) nevű folyó mentén. A társulási szerződés Baltimore-ban készült, és három példányban írták alá két tanú előtt. A szerződés átíratát Manoel Galvão da Silva készítette, aki a *Copie du Contract avec le Comte de Beniovsy & Cia* címet adta neki. Az, hogy éppen Lisszabonban került elő, nem tartható különleges véletlennek, mert egyrészt Mozambikban – ahogyan Mozambikból az Indikum felé – maguk a portugálok is intenzív rabszolgakereskedést folytattak, miképpen Indiából, ahonnan partmenti Kelet-Afrikai területeket is igazgatták, ugyancsak zajlott az árúk és javak cseréje mellett az ellenkező előjelű bevándorlás.

Benyovszky, a negrofil?

Sietek leszögezni azt, hogy mindenki és a legkisebb skrupulus nélkül folytatott a korban és az adott területen rabszolgakereskedést, és az élő emberekkel való csereügyletek egyrészt dologiasították is saját “tárgyukat”, másrészt több évszázados hagyományokba ágyazódtak. Mindazonáltal új tény az, hogy az a Benyovszky, - aki Jókaitól Krizsán Lászlóig, tehát mintegy évszázadnyi szakirodalom szerint éppen az afrikaiak rabszolgává tétele ellen lépve fel tünteti ki magát – maga sem vetette meg a négerkereskedelmet, mi több, azt a gyakorlatba is átültetni készült, a saját és kereskedelmi partnerei hasznára, éppen a halála előtt. Egyébként, ha már itt tartunk, megjegyzem, hogy az abolícionizmusnak – ami előbb a négerkereskedelemnek, utóbb a rabszolgatartásnak is, mint jogi intézménynek a megszüntetésére tett kísérlet volt -, a politikai diskurzus szintjére emelkedése előtt meglehetősen vegyes és egyenetlen a közbeszédben a kérdés etikai megközelítése. Voltak, akik “humanizálták” a rabszolgákat, s ezzel nem léptek túl Seneca intelmein (“Rabszolgák? De emberek is. Rabszolgák? De lakótársaink is. Rabszolgák? De alsórendű barátaink is.) –csak hol a gazdaságosság, hol a filantropia, vagy a vallási ok jelentette ehhez a kiindulópontot. Már csak azért is, hogy a Benyovszky köreihez mégiscsak legközelebbi francia közegnél maradjunk, megjegyezzük: voltak olyanok, akik az abolícionistákat csak mint negrophileket = ‘négerbarátokat’ emlegették, sőt akik az európai bér munkások bizonytalan kiszolgáltatottságát is úgy kívánták orvosolni, hogy azt javasolták, hogy inkább a munkásság Európában is váljon igazi rabszolgává, és így, néha jólelkű, vagy paternalista uraik keze alatt kiszámítható jövőt kapnak legalább cserébe.

Ebben a kontextusban lehet érdekes éppen az is, hogy, miként találóan utalt rá Lugosi Győző is az emlékülési előadásában, a “közszolgálati projektjeivel” kudarcot vallott Benyovszky, most immár “a civil szférában” tehát mint “magánzó-gyarmatosító” végül is hogyan is viszonyult a rabszolgakereskedelemhez, gyakorlati és elvi szinten egyaránt.

Elképzelhető persze az is, hogy a kíváló kommunikátor igyekezett kinek-kinek a szája íze szerint fogalmazni, de a tények és saját állításai ezúttal sem állnak egymással teljes harmóniában. A spanyol Villa atyának, egy már régebben a madagaszkári Foulpointe-ban tevékenykedő misszionáriusnak ezeket írja latin nyelvű levelében 1785 október 28-án: “bizonyára tisztelendőséged örömmel fogja venni, hogy elhatároztam, nem tűröm tovább a rabszolgakereskedést, mely mindig is az emberiség és ennek folyamodványaként az isteni törvény ellen való”. Egy másik levéltári dokumentum, amely az akkor rendelkezésre álló adatok alapján 1810 december 10-én a gyarmatügyi minisztérium levéltárában készült el, hasonlóan foglal állást. “Ezúttal az Île de France-belieknek azt írta, hogy a német császár oltalma alatt van, és többé nem tűri meg a rabszolgakereskedelmet.[...] Ennek ellenére rövidesen ugyanezen kereskedelem jövedelmének fő ágává vált, és lelkiismerete, csodamódon belenyugodott.”- fűzi hozzá, csipkelődve mintegy Benyovszkyval. Mielőtt a fenti mondat értelmezése tárgyunktól egy szélesebb szempont felé és egy hosszabb kitérőhöz vezetne, szögezzük le: úgy az előkerült új dokumentum, mint azok az eddig is már rendelkezésekre álló forrás-nyomok (pl. az *Emlékiratok...* vagy a *Jegyzetek...* rabszolgaforgalomra vonatkozó megjegyzései) kizárják, egészében véve is, hogy – Jókai szavait idézzük – “Benyovszky egyike a legkövetkezetesebb politikai hősöknek”. Nem igaz, hogy a “szigetlakó vad népeket segít elnyomóikat leverni” – valószínűleg annak is sokkal prózaibb okai lehettek, hogy két francia négerkereskedőt, akiknek tartalékait elkönfiskálja, igyekszik “hősi halála” előtt saját “felségterületéről” kiszorítani. Ha még az “önkép-gyártás” (a Benyovszky-szakerdalomban az un. “autolegenda”) elemeitől is megfosztottuk “Aladár királyt”, ahogyan pár levelét a valóságtól mindenképpen elrugaszkodva most szignálja, az is felmerülhet, hogy komolyan gondolta azt, amit ekkor a Mauritius-szigeteki francia hatóságoknak írt: “*Mon droit sur les indigènes est naturel.*” Igaz, ez esetben nem a természeti jogot t.i. a *ius naturalis*-t érthette ez alatt, hanem, hogy *természetesen* őt és csakis őt illeti csak meg a bennszülöttek feletti rendelkezés joga - teljes egészében és korlátlanul.

Kutatási kérdőjelek és közvetett következtetések

Az önmagában is oly sok kételyt ébresztő utolsó madagaszkári út előkészületei és lefolyása ugyancsak bővítködi a megválaszolatlan kérdésekben. Ezek közül kettő kapcsolatban állhat azonban az általam felvetett újabb szemponttal, ami a rabszolgakereskedelem szemszögéből vizsgálja Benyovszky működését. Amikor a frissen független angol gyarmatokról még egyszer hazatér Európába, hosszasan időzik Haitin, ahol öccse francia katonai szolgálatban áll. Mivel a kereskedelmi szerződés éppen ezt a helyet jelöli meg a négerkivitel végpontjaként, és a gróf mintegy fel évet tölt el itt, nem légből kapott feltételeznünk, hogy Benyovszkynak módjában állt megismerni nem csak az afrikai kiviteli pontokat, hanem az amerikai behozatalét is, illetve az egész rabszolgakereskedelem rendszerét. Az út másik obskúrus mozzanata a brazil partok mentén veszteglő hajó, amelynek a hajóbérlet lejárt miatt feszült kapitánya később cserben is hagyja Benyovszkyt, és a Commore-szigetek felé távozik. Ugyan figyelmünket Benyovszky, a “világpolgár kismes” (copy right by Lugosi Győző) tragikus sorsa, és halálának “romantikus” körülményei kötik le, érdemes volna, ha nem hagynánk e pontba merevítve a képet, amint a népszerű tv-feldolgozások teszik. A “film” ui. folytatódik, és fontos egy másik, “realista” pillantást vetnünk egyrészt az Intrepid további útjára és sorsára - amivel a kutatások, így a sajátjaim is ezidáig adóskak -, illetve annak következményeire, amivel kapcsolatban több információ áll rendelkezésünkre. G. Gandrier-re támaszkodva Robert Cabanes megjegyzi *Guerre lignanère et*

guerre de traite[...] c. tanulmányában, hogy a két európai mellett több malgas is csónakba száll az Intrepid-et "üldöző", és azért, hogy a Commore-szigetek szultánjától kieszközöljék a hajó feltértóztatását. A Benyovszkyt támogató Keleti-fok menti helyiek, akik tanúi voltak az incidensnek hamar tanulnak, és már 1786 szeptemberében rabszolgaszerző expedíciót szerveznek Anjouan-ra: kiderül ui., hogy van alternatívája a madagaszkári belső klánsági háborúkban beszerzett „hadi” rabszolgaszerzésnek, ami egyrészt csökkentheti e háborúk intenzitását, másrészt újabb régió-közi beszerzőpiacot von be a lukratív élőemberkereskedelemben. J-M. Filliot ugyancsak Cabanes tanulmányában olvasható számsorai arról árulkodnak ugyanakkor, hogy, hogy 1788-ra, a korábbi százas nagyságrendről több tízezerre emelkedik a Mascareignes-szigetekre hurcolt rabszolgák száma (Rèunion: 37.000, Maurice:35.315), aminek 45%-a volt malgas, és szinte teljes egészében a sziget észak-keleti partjairól származott.

Benyovszky gróf utolsó madagaszkári utazása (1785-86) természetesen nem okolható a fenti számsorokért, de kétségtelenül a rabszolgakereskedelem újabb köreitől nem vonatkoztatható el. Sőt, a Lisszabonban most előkerült dokumentum azt bizonyítani legalább is elegendő, hogy a legszorosabb összefüggésben is állt vele. Hogyan értékeljük tehát? Ne pálcát törve felette, nem a saját korunk morális felfogását kérve számon rajta, hanem, mint azt a történeti hűség is megkívánja, úgy, hogy saját kora és más dokumentumok kontextusába helyezzük el - mint most mi tettük - újabb forrásunkat. Benyovszky utolsó útja, ami de facto kapcsolatban áll a rabszolgakereskedelemmel, értelmezhető úgy is, mint a nem sokkal későbbi észak-amerikai „kalóz-telepek”, és illegális csatornáik kialakításának az előfutára, de akár úgy is, mint egy kudarcba fulladt kereskedelmi/katonai vállalkozás, amelynek eredményeképpen – akaratán kívűl és/vagy felelőségén túl – a rabszolgakereskedelem egy új iránnyal bővült. Sietek leszögezni ugyanakkor, hogy nem a kordivatnak engedve festettem le a bevettnél gyászosabb színekkel Benyovszky Móric gróf működésének hátterét és indítékait, hanem éppen azért, hogy eredeti, rendkívül sokrét(eg)ű személyiségének jegyeit tovább árnyaljam általa. Céлом nem egy szobor ledöntése volt- *sapienti sat!* - csak az, hogy emlékének műve kevésbé “elvont” legyen. Azért, hogy- engedtessek meg a paradoxon- emberi és ezzel együtt időtállóbb képe nézzen vissza ránk az ideák szobra és a képzelet foglya Benyovszky helyett. Vivat!